

התמר כסמל לכנסת ישראל על סמליות ומשמעותה

כבר במקורותינו הקדומים נזכרים מיני הצומח כסמלים המייצגים עניינים מרכזיים בחי העם בעבר ובהווה. סמלים אלה מתבססים על תכונות אותם מינים ועוסקים בצדדים השווים שבינם לבין המסומל, וברבים מהם ניתן לגלות קשר ברור בין תכונות הצמח והנושא שהוא מסמל אותו. במסגרת זו נייחד דברים לסמליות מיוחדת שמצאנו בדקל-תמר¹. חשוב לציין כי חשיבה סמלית זו לא נעצרה במקורות חז"ל, אלא ממשיכה ללוות את יצירת עם ישראל גם בתקופות מאוחרות. נפתח את סיורנו בעקבות סמליות התמר במקורות, דווקא באחד המאוחרים שבהם - יצירה מיוחדת במינה שכתב הרב יהודה חי קלעי ונקראת **קומפלאס די טו בשבט**, שנוהגים לשיר אותה בקהילות אחדות בסעודה חגיגת הנערכת במועד זה, שזכתה לכינוי **סדר ט"ו בשבט**. סעודה זו מעמידה את הצומח במרכז - בעיקר את הפירות - ומדגישה את ייחודם, את תועלתם ואת שבחם, חלקם על פי מקורות קדומים וחלקם על פי מסורות עממיות. לכל אחד ממיני הצומח יש בקומפלאס בית משלו שמובאות בו בתמציתיות המסורות החשובות ביותר הנוגעות אליו, מהן כאלה המספרות על תכונותיו המיוחדות (התאנה), מצוות שהוא קשור בהן (האתרוג) או פרטים שהוא מסמל: כגון החיטה המסמלת את לחם הפנים, הזית את מנורת המקדש והתפוח את החיים ואת הצמיחה. הקומפלאס וסדר ט"ו בשבט מעידים על המקום המרכזי שתפסו מיני הצומח במסורות ובמנהגים של עם ישראל עד לתקופות מאוחרות ביותר.

אחד ממיני הצומח הזוכה להתייחסות מרובה במקורות השונים הוא **התמר**. בקומפלאס הוא מוזכר כסמל לכנסת ישראל (אני מבקש להביע את תודתי לידידי יצחק ריקנטי על התרגום מספניולית):

¹ על סמליותו של התמר במקרא ובדברי חז"ל, ראה י' פליקס, **עולם הצומח המקראי**, רמת-גן-גבעתיים, תשכ"ח, עמ' 40-46.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

התמר מלה מלה / דברים השיב לכל שואל /
לעצי, אמר, נמשלה / כנסת ישראל

אולם משמעותו של סמל כזה אינה מוגדרת די צורכה. בכל המינים האחרים שהובאו בקומפלאס הקשר בין הסמל למסומל ישיר וברור, אולם כנסת ישראל אינה פרט מוגדר אלא כוללת בחובה עניינים רבים, מהם הנידונים לחיוב ומהם לשלילה. דברים דומים ניתן לומר גם על התמר. עיון במקורות יראה כי התמר (או הדקל) מסמל מבחר רב של נושאים השייכים לתחומים הלכתיים, פילוסופיים, מיסטיים וגם הסטוריים. הנה כפות התמר נמשלו לידי הכוהנים המברכים את ישראל². עמידת עם ישראל מול העולם האלילי נדרשת מתוך דברי הפסוק **זאת קומתך דמתה לתמר**³; הצדיק נמשל לתמר ובמדרש תהילים נערכת השוואה מפורטת של תכונות התמר מול תכונות הצדיק כדי לנמק את המשל⁴. מדרש אחר מציין את העובדה ששום חלק מן התמר אינו מושלך לפסולת: הפירות לאכילה, הלולבים להלל, החריות לסיכוך ואף סיבי הגזעים נעשים מהם חבלים; ומסיים המדרש במילים: "כך הם ישראל"⁵.

אלה מדרשים ידועים שסמליותם החיובית ברורה. בצידם ניתן להציג אפיון שונה לסימבוליקה של התמר. סמליו נוגעים לכל צדדיה של כנסת ישראל, ולא דווקא לחיוביים שבהם. יש בו היבט חיובי וגם שלילי, ובסמליות כפולה זו החיוב והשלילה קשורים זה בזה ומשקפים היבט חיובי ושלילי של אותו מסומל. לדוגמה, נזכר התמר כסמל לרבקה אמנו: "מה תמרה זו יש בה אוכל ויש בה קוצים כך העמידה רבקה צדיק ורשע"⁶; ומיד מתבקשת ההשוואה לצדיק ולרשע בכלל. שניהם מצויים באותו אדם ותלויים בבחירתו החופשית.

ניגודיות מעין זו מופיעה במקום אחר בצורה מפתיעה וכמעט דרמטית. בתלמוד הבבלי (סוכה ל"ב ע"א; עירובין י"ט ע"א) מופיע מאמר תנאים האומר: "שתי תמרות יש בגי בן הנם ועולה עשן מביניהן... וזו היא פתחה של גיהנם". מאמר קשה זה אינו זוכה לדיון אצל פרשני התלמוד הראשונים, ורק חלק מהמאחרים ביותר עסקו בניסיון להבין אותו ואת הקונפליקט הטמון בו.

כאמור, מופיע התמר לרוב כסמל לחיובי שבעם ישראל, אך אולי יש מקום לשייכו גם ליסודות פחות חיוביים, כאשר שייכותם לסמל החיובי ברורה ובולטת.

² תרגום, שיר השירים ז ח.

³ שם, פירוש רש"י.

⁴ מדרש תהילים, צ"ב.

⁵ ב"ר מ"א א'.

⁶ ילקוט שמעוני, פרשת אמור.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

עם זאת, העמדת אותו תמר כסמל לפתחו של גיהנם - שהוא השלילה המוחלטת שאין למעלה הימנה - היא ודאי יוצאת דופן וטמונה בה ניגודיות קשה.

אחד הבודדים שעסקו בקונפליקט זה הוא המהרש"א. בפירושו למאמר זה במסכת עירובין כתב: "לכאורה הוא מגומגם", ומציע הסבר בדרך הפרשנית-סמלית האופיינית לו: "הרמז, כי יורדי הגיהנם הם ההולכים אחרי מתיקות ותענוגי העולם הזה כדובשה של ב' תמרות הללו, וזהו שמבנייהו פתח המביא לגיהנם". כאן יש הארה מעניינת לסמליות הכפולה של התמר: הוא נותן שובע ומתיקות בשפע לכל המבקש, אולם התוצאה תלויה באופן מוחלט באדם הניזון ממנה. מי שכל מטרתו היא המתיקות עצמה סופו לגיהנום. אולם מי שדבש התמר מהווה עבורו רק אמצעי וחומר מניע להשגת מטרות רוחניות נעלות יותר, הרי שאין טוב ממנו למטרה זו.

לעומת המהרש"א, לא פירש המהר"ל בספרו "גבורות ה'" (עמ' קפ"א-קפ"ג) את סמל התמרות המופיע במדרש הנ"ל כמייצג בו זמנית את החיוב והשלילה, אלא ראה את התמרות כמציינות את פתחה של גיהנום, כלומר - סמל לשלילה בלבד. דבריו מסתמכים על נוסח דברי המדרש עצמו, על פי פסוקים מן המקרא, שעניינו הוא המקומות שנמצא בהם פתחו של גיהנום.

למרות זאת, מעניין במיוחד השילוב של התמרות עם הצד החיובי של המערכת הסמלית הזאת - מקום המקדש. הניגוד בין התמרות לבין בית המקדש מסמל את החיוב ואת השלילה שבהכרת ה' והאמונה בו; ובלשון המהר"ל: "בית המקדש שהוא נקרא הדום רגליו של הקב"ה, ואמרו היה מקדש של מטה מכוון כנגד בית המקדש של מעלה, שמזה תראה כי מדרגת המקום וחשיבותו הוא מכוון נגד מקום נכבד וקדוש למעלה, כך יש מקום שהוא הפך, שלפי פחיתותו יש לו דבקות בכח פחות למעלה". בהמשך מסביר המהר"ל כי: "מקום זה שהיה חוץ לירושלים נקרא גיא בן הינום", שמצוי בו פתחו של גיהנום בין שתי תמרות. לסיכום תיאור שני המקומות והניגודיות ביניהם, מסביר המהר"ל: "הכל הוא פתח אחד שאם הוא יתברך משגיח בבני אדם ובמעשיהם ואינו עוזב אותם, אם כן בוודאי הוא משלם להם גמולם גם כן". שני מקומות אלו הם אחד, והם הסמל להשגחת השכינה על העולם ועל השכר והעונש הנובעים מהשגחה זו.

על פי המדרש (בבלי, פסחים נ"א ע"א; ירושלמי תענית ד' ד') שימש התמר לגולי בבל אמצעי להמשך קיומו של העם, והם ניזונו ממנו על מנת שיעסקו בתורה. רב יהודה בריה דרב שמואל אף הגדיל לפרש באותו מקום כי התמר הוא **האחרית ותקוה** לעם ישראל שדיבר עליה הנביא ירמיה. אותו תמר עלול להיות גם הפיתוי המוליך את האדם מישראל אל פתחה של גיהנום, אם הוא רואה בו מטרה לשמה וגורלו תלוי באופן בו הוא ניזון ממתיקות פירותיו.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ברוח זו ניתן אולי להבין את הפסוק בסוף ספר דברים (לד ג) שם מוזכרת **בקעת ירחו עיר התמרים**. פרק זה מספר על יומו האחרון של משה רבנו שבו מראה לו ה' מעל פסגת הר נבו את כל ארץ ישראל, "עד הים האחרון"; ולפי דברי המדרש⁷: "עד היום האחרון". מוזכרים שם אתרים אחדים וכולם נדרשים ברוח זו, בעיקר בהקשרים הסטוריים. **בקעת ירחו עיר התמרים** לא זוכה ליחס דומה וכמעט כל הפירושים מדלגים עליה. יוצא מכלל זה הוא התרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל שמובאים בו אֶזְכוּרִים של שלבים מכריעים בהסטוריה של עם ישראל שהתרחשו על פי פירוש זה בבקעת ירחו וגם כאלה העתידים להתרחש. בין השאר מובאים מקורות נדירים, חלקם מספרות הקרובה לקבלה, העוסקים בגלות תלמידי אליהו ואלישע שיצאה משם. מעניינים במיוחד אלה הרומזים למלחמות קץ הימים המוזכרות במדרשים אפוקליפטיים מאוחרים מאד המספרים על מלחמות ארמילוס הרשע ואחרים: "...ופורענות ארמלגוס רשיעא וסדרי קרבא דגוג ובעידן צערא רבא ההיא מיכאל יקום בדעא לפרוקא".

יתכן שהשימוש הזה בסמל **עיר התמרים** לבקעת ירחו איננו בגלל שפעת התמרים באיזור זה, וניתן לראות גם כאן את הסמליות הכפולה של התמר. ירחו כונתה במדרש תנחומא⁸ **סוגרה של ארץ ישראל**, לכאורה מסיבות טקטיות, אולם כדרכו של כל מדרש נראה שאין זו הסיבה היחידה. ירחו היתה הפתח שעם ישראל בא דרכו לראשונה לרשת את הארץ ובה חווה את הניסים הראשונים שליוו את אירועי אותם ימים. על פי המובא לעיל היה איזור זה גם הנתיב לתחילתם של כמה מן התהליכים הטראגיים ביותר של תולדות עמנו והמקום שבו, על פי מסורות אחדות, יקרו לעתיד לבוא חלק מהמאורעות המרכזיים בגאולת ישראל והעולם כולו.

⁷ ראה פירוש רש"י בפסוק, על פי המדרש בספרי שני"ז.

⁸ בהעלותך, פרשיה י'.